

A NÉMET BOSZORKÁNYKUTATÁS A XIX. SZÁZADBAN

KONCZ IBOLYA KATALIN*

A felvilágosodástól a romantikus nézetekig

A XVIII. század végén az új boszorkányperek veszélyének elhárulásának időszakában a boszorkánytémában való kutatás fellendülését várta a közvélemény. Ez nem így történt. Megfigyelhető azonban egy romantikus irányzat, amelynek oka a növekvő könyvtárosi érdeklődés valamint a régi babonák iránti vonzalmak feleledése volt.¹ Ez azon az elméleti feltevésen alapult, hogy a kortárs szerzők műveit kell előtérbe helyezni. A XIX. század húszas éveiben a témával kapcsolatosan átfogó bemutatást végzett a lindheimi lutheránus lelkész, Georg Conrad Horst (1769-1832).² A hesseni Lindheim, akárcsak a lippischei Lemgo a boszorkányperekkel különösen érintett területek közé tartozott. A Lindheimi úgynevezett „boszorkány-torony” birtokosa saját adatai alapján bízta meg Horstot, hogy az archívumban a torony történetét kutassa, és ebből kiindulva Horst egyre erősebben érdeklődött a boszorkányperek iránt. Húsz évi gyűjtőmunka után 1818-ban adta ki a *Demonomage oder Geschichte des Glaubens an Zauberei*³ című művét, amelyet világtörténeti összefüggésben ritkán olvasnak, mivel regiszter- és tartalomjegyzék nélkül jelent meg. A célja ambíciózus volt, hiszen Horst említett művében meg is jegyezte, „hogy ez a munka az első, teljes körű kísérlet a varázslás és a boszorkányperek történetének feldolgozására.”⁴

* DR. KONCZ IBOLYA KATALIN

egyetemi adjunktus

Miskolci Egyetem ÁJK, Jogtörténeti Tanszék

3515 Miskolc-Egyetemváros

¹ Behringer, Wolfgang: Zur Geschichte der Hexenforschung. In.: Siebenmorgen, H. (szerk.): *Hexen und Hexenverfolgung in deutschen Südwesten*. II. kötet Karlsruhe, 1994, (Továbbuakban: Behringer, 1994.) 101. o.

² Aki a hessen-darmstadti egyháztanács és a nagyherceg titkos tanácsának tagja, aki Gießenben *doctor theologiae* doktorált, és úgy döntött, hogy Eberhard David Hauber művéhez csatlakozik.

³ A mű részben bemutatja a varázslásba vetett hit világtörténeti áttekintését (1. rész 1-368. o.) és valamint VIII. Ince pápa korától a boszorkányperek történetét (2. rész 1-346. o.), valamint egy függelékkel a lindheimi boszorkányperekről, amelyeket az akták anyagaival is szemléltetett (347-486. o.).

⁴ Behringer, 1994, 101. o.; Az eredeti mű címe: Georg Conrad Horst: *Daemonomage oder Geschichte des Glaubens an Zauberei und daemonische Wunder, mit besonderer Berücksichtigung des Hexenprozesses, seit den Zeiten Snnocentius des Achte*. Frankfurt am Main, 1818.

Horst élesen kritizálta kortársa, Schwager konfencionális egyoldalúságát, és hangsúlyozta vele szemben saját konfencionális meggyőződéses függetlenségét, úgy „ahogyan azt a történelem megkívánja”.⁵ Egy mondatban összefoglalva: A boszorkányperek a múlthoz tartoznak, és némi távolsággal megfigyelhetők. Horst valójában egy antropológiai álláspontból kiindulva állattá való átváltozásról, levegőben való repülésről, időjósásról, stb. ír, amelyeket a mindenkori „korszellemből” magyaráz meg.⁶ Saját véleménye az „ember és kultúr-történehez” tartozó szociológiai krédót követte, amellyel Durkheimmet is figyelmeztette: „Minden, ami az embereket érinti, kell, hogy érdekelje az embereket.”⁷ Horst, munkásságával a legszélesebb olvasó közönséget kívánta szolgálni, különösen a „képzett nőknek”, „a képzett, nagyobb olvasóközönségnek” szólt a műve, amelyben elsősorban munkamétódusának „tudományos alaposságát” fogalmazta meg, amely szerinte azért értékes, mert közvetlenül a forrásokból táplálkozott. Akárcsak a felvilágosodás képviselői, Horst maga is pedagógiai értéket tulajdonított az akták, iratok publikálásának. Így hozta nyilvánosságra az 1820-as években számos darabból álló, hétkötetes anyaggyűjteményét, amely csatlakozva Hauber *Acta*-jához az európai *Zauberbibliothek* további részét képezi a modern olvasó számára.⁸

Az ancien regime és a társadalom szekularizációjának lezárultával az identitás keresés új irányokat vehetett. Már Horst *Daemonomagiae* című művében is láthatjuk a következő új ideológia megjelenését és felemelkedését, amely lényegében a nacionalizmus volt. „Németek voltak”, mondja, akik az első varázslásba vetett hitet és boszorkánypereket vitatni merték – és példaként említi meg Cornelius Loost, Johann Weihert (!) és Thomas Erastust.⁹ Ugyanez az elem figyelhető meg a szintén 1818-ban kiadott *Histoire de la Magie en France* című műben, amelynek szerzője a liberális jogász, Jules Garinet (1797-1867). Látható, hogy a nemzeti motívumok itt is egy felerősített szerepet kezdtek el játszani. Már nem Franciaország a példa, hanem Franciaország, mint nemzet állt a vizsgálatok középpontjában. Más országok kortárs szerzőinek a körében is ez az új út figyelhető meg, például az amszterdami városi levéltáros, Jacobus Scheltema (1767-1830) esetében is, aki Hauber, Schwager és Horst korai kutatásainak hátterében egyfajta nemzeti ős-sorrendet állított fel. Művében Johann Weyer, Cornelius Loos, Jacob Vallick, Abraham Palingh és Balthasar Bekker került bemutatásra, igazolva azt a felfogást, hogy a hollandok jobb emberek.

⁵ Behringer, 1994, 101. o.

⁶ Behringer, 1994, 102. o.

⁷ Behringer, 1994, 102. o.

⁸ Biedermann, Hans: *Handlexikon der magischen Künste*. Graz, 1988, I. köt. 226. o.

⁹ Behringer, 1994, 102. o.

Ugyancsak megemlíthetjük Sir Walter Scott-ot (1771-1832), akinél a skót felvilágosodás tradícióiban gyökerező antik érdekek inkább filantrop hatást gyakoroltak, amely a *Letters on Demonology and Witchcraft* 1830-ban kiadott művében is nyomon követhető.¹⁰ Ugyancsak nagy hatást gyakorolt rá a brit szigetek felvilágosodás történetének erős tradíciója, amelyet David Hume (1711-1776) és William Robertson (1721-1793), valamint Thomas Babington Macaulay (1800-1859) nevével és munkásságával lehet fémjelezni.¹¹

Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a boszorkányság bűncselekményi tényállásának eltörléséért folytatott harc először ezen a területen jelent meg, ha az európai országokat vizsgáljuk. Először 1830-ban írtak egy lexikon-szócikkben a boszorkányüldözésekről, mint egy „rettenetes, világtörténeti bűnről, amely most már minden ország törvényhozása által és a felvilágosodásnak köszönhetően... mindörökre meg lett semmisítve”.¹²

A nemzeti identitás kialakítása még a felvilágosodás által kijelölt úton mozgott, egyre inkább kontaktusba került a népiesség ideológiájával, amelynek érdekében Giambattista Vicos (1668-1744)¹³ és Johann Gottfried Herder (1744-1803) is fellépett. Ebben az összefüggésben került kialakításra az az irányzat, amit „romantikus paradigmának” neveznek. A témával kapcsolatosan elsősorban Jacob Grimm (1785-1863) munkássága került előtérbe.¹⁴ A göttingeni germanista részletesen foglalkozott a kérdéskörrel, éppúgy olvasta a demonológusokat, mint a régebbi irodalmat Tartarottitól Kautzig („két szorgalmas könyv”), ismerte a régebbi iratpublikációk nagy számát Aretintől Moneig, kritikusan fordult Scott felé („bizonytalan és gondatlan”), akárcsak Horst („tágas és ízléstelen”).¹⁵ A boszorkányperek értelmezéséből kifejlesztette a „germán ősi múlt tudományát” – sokkal korábban, mint Michelet –, egy fix ideológiát állított fel, amelyben hitte, hogy a boszorkányperek aktáiból egy történetiség előtti egységes „germán” mitológiát fedezhet fel, vagyis „a legkorábbi időkből” származó nyomokat.¹⁶

¹⁰ Behringer, 1994, 103. o.

¹¹ Osterhammel, Jürgen: Epochen der britischen Geschichtsschreibung. In: Küttler, Wolfgang-Rüsen, Jörn-Schulin, Ernst: *geschichtsdiskurs. Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*. Frankfurt am Main, 1993, I. köt. 157-190. o.

¹² *Allgemeine Encyclopadie der Wissenschaften und Künste*. (Ersch/Gruber), 7. rész: Hexe, 1830, 342-359. o.

¹³ Burke, Peter: *Philosoph, Historiker, Denker einer neuen Wissenschaft*. Berlin, 1987, 109. o.

¹⁴ Részletesebben: Kaegl, Werner: *Michelet und Deutschland*. Basel, 1936, (Továbbiakban: Kaegl, 1936.) 50. o.

¹⁵ Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie* Wiesbaden, 1992, 2. köt. (Továbbiakban: Grimm, 1992.) 894. o.

¹⁶ Grimm, 1992, III-XXVII. o.; Behringer, Wolfgang: *Die Hexe*. München, 1998, (Továbbiakban: Behringer, 1998.) 9. o.

Meghatározott módon állította be a régi démonológia nézőpontjait. Természetesen nem Grimm volt az egyetlen, aki erre az ötletre rájött. Már 1828-ban Karl Ernst Jarcke (1801-1852)¹⁷, azt állította, hogy a boszorkánydolgozatokban minden német elnyomott vallásosságát kell látni.¹⁸ Ennek ellenére 1829-ben a francia poligráf Etinne-Léon de Lamothe báró (1786-1852).¹⁹ aki magát később Lamothe-Langon-nak nevezte, számos olyan dokumentum hamisításával foglalkozott, amelyek a nagy boszorkányüldözések kezdetétől, a XVI. század elejéig tartó időszakban keletkezettek volna. Ezekkel kívánta Franciaország elsődlegességét biztosítani egy jól megszervezett boszorkánykultuszban. Mégis azt állapíthatjuk meg, hogy először Grimm találta ki paradigmaváltást: a „boszorkányok” megszűntek passzív áldozatok lenni, és honosított tradícióvá változtak át.

A marburgi jogtörténész, Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) és a „heidelbergi romantika” körében formálódott Grimm arra törekedtek, hogy a felvilágosodás és a kereszténység nemzeti identitást alkossanak. Ezt a célt szolgálta a *Kinder- und Hausmärchen* gyűjtemények, a *Deutschen Sagen*, *Deutschen Rechts-Alterthümer* és az 1835-ben publikált *Deutschen Mythologie* is. A boszorkánytémát tekintve ez azt jelentette, hogy Grimm saját „regresszív methodikájának” köszönhetően, a keresztény missziók vétkeit visszafordította. Ennek során „az istenek átváltak ördöggé, a bölcs asszonyok boszorkányokká, az istentiszteletek pedig babonás szokásokká”.²⁰ A „bölcs asszonyok” az elkényeztetett gyermekek feminisztikus identitás kereséseinek alapjává váltak.

Jacob Grimm paradigmája minden későbbi „alsó történet” iránymutatója lett, vallástörténeti és etnológiai függelékeként a tematika vizsgálata során. Hérosz távolabbi hatása megmutatkozik már a néphithez tartozó mai képviselők előrdögiesítésében, amely még mindig a szellemek előli menekülésben található meg, amelyet a germán mítosz kitalálója keltett életre.²¹ De ott is megmutatko-

¹⁷ A katolicizmusból konvertált danzigi kereskedő fia, a fiatal berlini államjogász.

¹⁸ Behringer, 1994, 103. o.

¹⁹ Lamothe-Lagon, akinek az apja 1794-ben a párizsi terror áldozata lett, mint elszegényedett nemes, létfenntartását írónak kellett fedeznie. A meseíró a „Publish or perish” elv alapján: már reggel három órától megkezdte az írást, és mennyiségi szempontból korának legproduktívabb írójának számított: ötven év alatt nem kevesebb, mint 400 művet, illetve 1500 kéziratkötetet hozott létre – de a valós forráskutatásra sajnos nagyon kevés ideje maradt, és a megkívánt forrásokat inkább rövid időn belül kitalálta. Kitalált forrásai a Toulouse-i és Carcassonne-i nagy boszorkányüldözésekről szóltak, amelyek egészen az 1970-es évekig sok megtévesztést okoztak. Behringer, 1994, 103. o.

²⁰ Grimm, 1992, 11. o.; Behringer, 1998, 9. o.

²¹ Daxelmüller, Christoph: *Zauberpraktiken. Eine Ideengeschichte der Magie*. Zürich, 1993, 34-39. o.

zik, ahol a „Microtoria” képviselője a múlt néphitvilágának rekonstrukciójának eredményeként mindig utójára hivatkozott Jacob Grimmre.²²

Grimm paradigmája alapján véve ott vált hatékonyá, ahol más, esetleg germán, de mindenképpen krisztus előtti kultuszok a boszorkányságban szerepet játszottak. Franz Josef Mone (1796-1871) a bádeni állami levéltár igazgatója, a *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrhein* (ZGO) című lap alapító tagja és 1822-től Heidelbergben a történelem professzora, 1839-ben azt az eredeti nézetet vallotta, hogy a germán népek a népvándorlás során a Fekete-tengernél Dionüszosz isten és a Hekate kultusszal kerültek kapcsolatba és a társadalomban továbbélt ez a kultusz, amely a keresztényesítés folyamán is megmaradt. Akárcsak Jarcke, úgy Mone is tartozik a bizonyítékkal, amelyek egy továbbélő kultúráról szólnak.²³

Mindketten jó katolikusok voltak, és hitték, hogy a múltban létezett a keresztény ellenes titkos társaság, amelytől undorodtak. Így azt mondhatjuk, hogy Josef Görres (1776-1848), a katolikus konzervativizmus előharcosa és „a német romantika Odüsszeusza”²⁴, az egyházi régi demonológiához való visszatérésében nem maradt egyedül. Jóllehet a katolikus milliő, amelyben Görres *Christliche Mystik* című műve 1830-ban megszületett, a katolikus ébredési mozgalmakon keresztül kapcsolatba került azokkal a körökkel, amelyek az utolsó dél-németországi boszorkánykivégzéseket szorgalmazták. Görres biográfiája mégis megmutatja, hogy nem vezet törtetlen hagyomány az ancien regime idejétől a XIX. századig. A francia forradalomért való kezdeti lelkesedés után Görres egy nemzeti, később egy keresztény-katolikus ideológiát követett. Első tanszékén, a müncheni történettudományi tanszéken 1827-ben éveken keresztül akadályozta egy időszerű történettudomány kialakítását. Az első szemesztere alatti előadások a világ „teremtésével” kezdődtek és az özönvízzel végződtek, ahogy arra Walter Goetz is visszaemlékezett. Intuitív keretben, mindenekelőtt romantikus, később keresztény dogmatikus irányba orientált történelem szemlélete során Görres főművének, a *Christliche Mystik* harmadik és negyedik kötetében 1840/42-ben kiemelten foglalkozott a „démoni misztikával”, ahol is a boszorkányságot a teológiai realitás látásmódjának keretében méltányolta.²⁵

Bizonyítékainak kiválasztása során nem volt válogatós. A lyoni Agobardtól Martin Delrion keresztül Jacob Grimmig a démoni aktivitásra vonat-

²² Ginzburg, Carlo: Hexensabbat. Entzifferung einer nächtlichen Geschichte, *FAZ*, 1990, 118-121. o.

²³ Mone, Franz Josef: Über das Hexenwesen. In: *Anzeiger für Kunde der teutschen*. Vorzeit 8. Karlsruhe, 1839, 271-275. o.

²⁴ Raab, Heribert: *Joseph Görres Leben und Werk im Urteil seiner Zeit*. Paderborn, 1985, 417. o.

²⁵ Joseph Görres: *Die christliche Mystik*, Regensburg, 1836-1842. (Továbbiakban: Görres, 1836.) 4. köt. 120. o.

kozó valamennyi bizonyítékot felhasználta.²⁶ A boszorkány-utazások és a boszorkány-szombatok számos részletét, mint tényjelentéseket használta fel a demonológus, Pierre de L'Ancre művei szerint.²⁷ Ennek köszönhetően a kritikátlan Görres Lamothe-Langon akadémiai tréfájának hagyományát vette át. Egy Bartolu von Sassoferato-tól 1350-ben származó boszorkány szakértői vélemény volt bele a vitába anélkül, hogy észre vette volna, hogy ez egy 1560-as évekből származó hamisítvány volt. Innentől kezdve Barolus szakértői véleménye uralta az irodalmat egészen 1975-ig, amikor is Norman Cohn hamisítványnak nyilvánította azt.²⁸

Jules Michelet-nél (1798-1874),²⁹ az ékeesszó francia nemzeti történelmszónél a már első megjegyzésében idézett barát, Jacob Grimm „bölc asszonyai” kerültek az érdeklődés központjába. Mindenesetre itt már egy kedves funkciót töltenek be. Többé már nem a germán mítoszok megszállott szörnyetegei, hanem mitikus megtestesítői a felszabadítási történetnek, amely a francia forradalomban csúcsonyult ki. Michelet, aki már tanulmányai során a szerelemről, az asszonyról,³⁰ a tengerről, a hegyekről, a madarokról és a témasprekumának rovarjairól gazdagította a történetírást, – Grimm és Görres után egy generációval később – az 1862-ben kiadott *La Sorciere* című művében a legeredetibb anyagot szállította a boszorkánykutatáshoz. Fantáziájának szabad szárnyalását összekötötte a modern képzetekkel. A „kétségbeesés korában” alakult ki a boszorkány figurája és sokáig vigaszt és fényt nyújtott, amíg a modern forradalmárok és orvosok ezt eltörölték. Michelet a történelmet, mint osztályok és nemek közötti harcot alkalmazta a brutális feudális urak és a tudós asszonyok között. Ez az elv a bölc asszonyokról alkotott mondatban csúcsonyult ki: „a boszorkány” ezer éve „a nép egyetlen orvosa”.³¹

Az alig két hónap alatt összeállított zseniális munka a *La Sorciere*, természetesen Michelet valamennyi barátjának „kedvenc könyvévé” vált.³² A romantikus történetalkotás szellemiségében azon fáradozott, hogy minden részletes forrástanulmány nélkül a múltat intuícióra alapozza. Michelet Grimm után még egyszer megalapította a „boszorkányok történetét”, amely ma, mint tematika, a szociológiai tudományokat is megvilágosítja, és mélyen tisztelik azt. Kortársai történetírását ugyanakkor „poézisnak” titulálták. De „éppen, mivel Michelet

²⁶ A protestáns szerzők, mint Thomasius, Hauber és Horst nem kerültek idézésre.

²⁷ Behringer, 1994, 103. o.

²⁸ Görres, 1836, III. kötet, 54. o.

²⁹ Egy párizsi nyomdász fia, aki 1838-ban a Collège de France történeti tanszékén tanított. Kaegl, 1936, 277. o.

³⁰ Behringer, 1994, 104. o.

³¹ Michelet, Jules: *Die Hexe*. Fulda, 1988. (Továbbiakban: Michelet, 1988), 20. o.

³² Michelet, 1988, 5. o.

diszkreditált történész volt (tudományos értelemben), ezért a szociológus, etnológus, pszichoanalitikus és szociál-történész is volt”, ahogy azt Roland Barthes lejegyezte róla.³³

A historizmus reakciója

A romantikusok körében – mint a reakcionárius Görres, a liberális Grimm és a forradalmár Michelet is – kialakított boszorkánykép után a XIX. század történelemtudományában a nemzetközileg is elismert, berlini történész, Leopold von Ranke (1795-1886) elméletét kell megemlíteni.³⁴ Aki a történelem forráskutatásával, a tanúvallomások igazolásának valamennyi lehetőségével szükségszerűen az interpretációk működési területére korlátozódott és ezzel a romantikus elképzelések egyik irányzatát eredményezte. A „historizmus” végrehajtása mintegy beszükülésként hatott a történetírás témaspektrumára: a boszorkányok eltűntek az egyetemek tantárgyaiból. Ez a fejlődés nem lenne megérthető a „historizmus” történeti metafizikája nélkül, akár a „boszorkányok”, mint az egyszerű nép képviselői, vagy akár a boszorkányperek kegyetlenségének terepe nélkül. Egy lutheránus teológus családból származó alapítóatya, Ranke látta, amint mestertanítványa, Heinrich von Sybel (1817-1895), a müncheni és bonni történelmi szeminárium alapítója,³⁵ elméletében a történelem, az etikának és a hatalomnak egy harmonizált akkordjaként valósul meg. Ranke-nél az állam, mint „Isten gondolata” jelenik meg, a történelem pedig, mint „Isten tervének megvalósítása” tükröződik. A sors, vagy egyáltalán az egyes „kis” emberek ötletei az ilyen univerzális kategóriákban jelentéktelenséggé zsugorodtak össze. A boszorkányok még egyszer, ahogy azt Jacobb Grimm szeretője hátrahagyta a bismarcki birodalom úttörőinek, meg lettek hajlítva, hiszen bizonyos tekintetben politikailag nem voltak értékesek.³⁶

Ami már elméletileg a kultúrtörténetben érdekelt rankeanusokra érvényesült, többszöröződve hatott a történetírásban a politikailag orientált kismétoporosz iskolára. Jóllehet, megalapítója, Johann Gustav Droysen (1808-1884), *Historik* című művének korai kiadásában a forráskritikák megvilágosításával összefüggésben 1858-ban kifejezetten utalt a „boszorkányperek korára”³⁷ –, de

³³ Michelet, 1988, 15. o.

³⁴ Berding, Helmut: Leopold von Ranke. In: Wehler: *Deutsche Historiker*. Göttingen, 1980, 1. köt. 7-24. o.; Vierhaus, Rudolf: Ranke und die Anfänge der deutschen Geschichtswissenschaft. In: Bernd, Faulenbach: *Geschichtswissenschaft in Deutschland*. München, 1974, 35-53. o.

³⁵ Seier, Helmuth: Heinrich von Sybel. In: Wehler: *Deutsche Historiker*. Göttingen, 1980, 2. köt. 24-38. o.

³⁶ Wyss, Ulrich: *Die wilde Philologie Jacob Grimm und der Historismus*. München, 1979, 26. o.

³⁷ Leyh, Peter (szerk.): Johann Gustav Droysen: *Historik Rekonstruktion der vollständigen Fassung der Vorlesungen*. Stuttgart, 1977, 402. o.

ahogy az egész államorientált kisméret-porosz történetírás – a téma nem talált lelkesedésre.³⁸

A bajor történész, Sigmund Riezler, sokkal inkább, mint Ranke a Ranke-renchszász fogalmával fémjelzett történészek korában³⁹ „sokaknak” látta, „történeti beállításai egy idealizált fuvallatot terjesztenek” és arra nem gondolnak, hogy a történeti képükben az árnyoldalakat kiegészítsék. „Tudományos és átfogó művek a XVI. és XVII. századból, a boszorkányperek virágkorából, művek, amelyek nem a politikai történelemre korlátozódnak, amelyekben azonban a boszorkányüldözések egyáltalán említésre sem kerülnek. A történelem egy utálatos gyökere lenne, amely egyedül szellemi kifejezésének megtartására koncentrálna, mintha ezek nem tartoznának ebbe a kifejezésbe”.⁴⁰

Érdekes módon Riezler nem differenciált, mint Sybel tanítványa és társkiadója a *Historischen Zeitschrift* című újságnak, hanem 1896-ban diagnosztizálta a pályatörő *Geschichte der Hexenprozesse in Baiern* című művében alig észrevehető keserűséggel, alighanem utoljára a kortárs történészek vitájának háttérében, hogy a „jelenlegi” történeti irányt nem szereti, hiszen ez a szociológiai modellképet irigylő lipcsei történész Karl Lamprecht esetében a kultúrtörténet kirekesztésével fenyegetett. „A Ranke által javasolt és még mindig hangadó irányt nem szereti, ha a politikai magasságok kultúrtörténeti lealacsonyításokat alkalmaznak.”⁴¹

A „Soldan-paradigma”

Az akadémiai történetírástól eltérően egyre inkább elmélyült a Vormärz időszejében az a nézet, hogy „a boszorkányperek története kutatása leginkább a régóta kimondott igények közé tartozik”.⁴² Körülbelül 1830 óta egy új, egyre jobban elterjedő ága figyelhető meg a lokális történeti értekezéseknek, amelyek mindenképpen eredeti produktumokhoz vezettek, mintegy „történeti-archeológiai monográfiákhoz”.

³⁸ List, Günther: Historische Theorie und nationale Geschichte zwischen Frühliberalismus und Reichsgründung. In: Faulenbach, Bernd: *Geschichtswissenschaft in Deutschland*. München, 1974, 35-51. o.

³⁹ Fehrenbach, Elisabeth: Rankerenaissance und Imperialismus in der wilhelmischen Zeit. In: Faulenbach, Bernd: *Geschichtswissenschaft in Deutschland*. München, 1974, 54-65. o.

⁴⁰ Riezler, Siegmund, von: *Geschichte der Hexenprozesse in Bayern*. Stuttgart, 1896. (Továbbiakban: Riezler, 1896.), 3. o.

⁴¹ Riezler, 1896, 5. o.

⁴² Wilhelm Gottlieb Soldan: *Geschichte der Hexenprocesse Aus den Quellen dargestellt*. Stuttgart/Tübingen, 1843. (Továbbiakban: Soldan, 1843.), előszó

A freiburgi teológus, Heinrich Schreiber (1793-1872) *Urbewohnern Europas*⁴³ című műve két évtizeden keresztül Johann Jakob Bachofen (1815-1887) munkássága előtt az „anyajog” részletezéseiről szólt.⁴⁴ Az 1840-es évek elején több helyen megfigyelhető egy törekvés a szisztematizálásra, például az első bibliográfia összeállítására, amelyet még mai is mindig újra kiadnak. A *Bibliotheca Magica et Pneumatica* című művet Johann Georg Theodor Gräbe (1814-1885) írta.⁴⁵ A történeti feldolgozások csúcspontjának az 1843-ban Wilhelm Gottlieb Soldan *Geschichte der Hexenprozesse* című műve tekinthető, amelyben a szerző először használta fel valamennyi ismert irodalmat, és a boszorkánytémában a különböző tudományágakhoz tartozó művekben összefoglalt eredményeket foglalta össze.

Soldan nagyszerű kompilációja, amely még ma is mindig újra – elégtelenül kommentálva, vagy átláthatatlan ismérvek szerint átdolgozva – utánnymásra kerül, a „régiboszorkánykutatás” számára iskolapélda volt. A téma klaszszikus műnek számít a racionális interpretációk között és megalapozta Monter után a boszorkánykutatás alapvető „racionális paradigmáját” különösen a „Soldan-paradigmát”.⁴⁶

Soldan tétele nem tér el jelentősen a polihisztor Christian Thomasiusétól. Éppen ezért beszélhetnénk Thomasius-paradigmáról is, mivel Thomasius akárcsak Soldan egy felvilágosult racionalista boszorkányság képzetének értelmében tartotta agyémnek a boszorkányságot és állítólag a boszorkányokat pusztán áldozatként kezelte.

Ugyanakkor a hallei jogász eljárási módszere deduktív volt. Miután egyszer már megváltoztatta véleményét, már csak azzal foglalkozott, hogy új látásmódját a forrásokkal igazolja. Ami új volt Soldannál az a tárgyakkal és kísérletekkel kapcsolatos átfogó magyarázat, amely meglepően széles forrás- és irodalmi bázison nyugodott – egészen a kihallgatási jegyzőkönyvektől a legújabb irodalomig, olyan szomszédos tudományterületeken is, mint az ókori orientaliztika – hogy egy új szintet állítson fel. Soldan *Geschichte der Hexenprozesse* című műve létrehozta tehát – jóllehet az egyetemektől távol és a szakfolyóiratokban sohasem ismertetett – a tényleges paradigmát. Másként, mint Garinet vagy Scheltema, nem követett nemzeti partikuláris érdekeket, hanem – akkor is, ha világnézete keretei között maradt – a „történeti igazságot” fedezte fel, beleértve minden lehetséges segédeszköz figyelembe vételét is. Mindezen érté-

⁴³ Amelyet a bádeni Alexandrine hercegnőnek ajánlott, annak házasságkötésére a trónörökös herceg, Ernst von Sachsen-Coburg-Gotha-val, és meleg szavakkal ajánlotta az általa feltételezett „Gynakokratia” „Európa őslakosai” között.

⁴⁴ Behringer, 1994, 105. o.

⁴⁵ Drezdai irodalomtörténész és szász-királyi könyvtáros. Behringer, 1994, 105. o.

⁴⁶ Behringer, 1994, 105. o.

kek ellenére meglepő módon az író személyisége teljesen a háttérben maradt, jóllehet az ismeretek itt is instruktívak voltak. Már a német történeti hagyományok összességének megtartása, ami a protestáns lelkészházban gyökerezik, úgy lehet egészen bizonyosan a „régiboszorkánykutatóssal” feltételezni. Ahogy Hauber, Schwager, vagy Horst, Wilhelm Gottlieb Soldan (1803-1869) is lutheránus teológus volt.⁴⁷ *Geschichte der Hexenprozesse* című műve – bár soha nem fordították le – nemzetek kultúráján átívelően került befogadásra. Összehasonlítva a XIX. század második feléből származó nemzeti enciklopédiákkal, a felsorolt irodalmak rendszeresen Soldannal kezdődnek.⁴⁸ Soldan után úgy tűnik – mint valami kollektív amnézia –, hogy minden korábbi kutatás eltűnt. Ez annyiban sajnálatos, hogy a teljesen nevetséges hiba, amelyet Lamothe-Lagon szabadon kitalált dél-franciaországi üldözésekről a XIV. század elején konzerválódni tudtak.⁴⁹ Soldan makroszkopikus megjelenítése – a „fentről” perspektívája, a boszorkányság, mint imaginárius deliktum – a korábbi évtizedek forrásgyűjteményén alapult, kiegészítve saját forrástanulmányival. Soldan csak a boszorkányperekre kívánt korlátozódni, ugyanakkor belátta, hogy a jogi vagy szellem-történeti bevezetések semmiképpen sem elegendőek az ő magyarázatához. A varázslás hitének megértése ismereteket kívánt meg az egyháztörténetből, a büntetőjogból, az orvostudományból és a természetkutatásból. Láta, hogy a boszorkányperek nem egy nemzeti, hanem a kereszténység jelenségei voltak. Ezért annak átfogó bemutatása nem korlátozódhat csupán egy nemzetre.⁵⁰ A „varázsideák” egyes nyomai egészen az ókori orientalista magas kultúrák forrásokon alapuló nyomáig követte vissza.

Jacob Grimm, aki Soldan *Geschichte der Hexenprozesse* című könyvét értékelte, a boszorkányhit orientalista eredetének nézőpontját semmiképpen sem hagyhatta ki.⁵¹ Alapjában Soldan nem tartotta magát a mitológiában, az etnológiában és a szociálpszichológiában illetékesnek, sokkal inkább a „tényeknek” és azok összehasonlításának egy akkurátus bemutatására törekedett. Ami a csoko-

⁴⁷ Lutheránus lelkészcsaládból származott, a hesseni Alsfeldből. Doktorálása után 1831-étől, mint tanár dolgozott a gießeni nagyhercegség gimnáziumában (professzor 1853-ban, nyugdíjazása 1868-ban). A liberális darmstadti csokoládégyáros és újságkiadó, Ernst Emil Hoffmann (1785-1847), aki a Hessen-Darmstadti tartományi gyűlés második kamarájának képviselője volt, lányával kötött házassága jelentősen megjavította társadalmi pozícióját. Kortársai számára Soldan nem volt ismeretlen író. A híres *Geschichte der Hexenprozesse* című könyv szerzője, és a gyáros vejeként 1861-ben maga is képviselője lett a haladás pártján az alsföldi választókerületben, időnként a hesseni városok második kamarájának elnöke volt és haláláig parlamenti tag maradt. Soldan, 1843, 243. o.

⁴⁸ Behringer, 1994, 105. o.

⁴⁹ Behringer, 1994, 105. o.

⁵⁰ Soldan, 1843. Előszó

⁵¹ Grimm, 1992., XXI. o.

ládégyáros vejének szükségessé vált jelent meg, az hogy „fejezetről fejezetre, népről népre egyaránt a körben forgó szellemi tőkét romba döntse.”⁵² Jóllehet az ítéletekben önmérsékletre törekszik, a teológus mégis nyíltan állást foglalt.

A boszorkányperек keletkezését, akárcsak Thomasius a középkori pápai egyház hibájának rója fel. A *Malleus Maleficarum* a boszorkányképzetek kialakításának eljárása lezárult. A XVI. században elterjedtek a boszorkányperек és a harmincéves háború időszakában a csúcspontjukat érték el. Ezek után a boszorkányhit alább hagyott és ezzel együtt a boszorkányperек is befejeződtek a felvilágosodás korában. Lényeges volt Soldan véleménye, hogy ő – akárcsak Spee, Thomasius és a felvilágosodás történészei – az egész boszorkányképzetet „örültségnek” tartotta. A boszorkányok nem voltak valóságok, hanem ártatlan asszonyok, akiket kínzásokkal vettek rá a fiktív élmények bevallására. Egy olyan szemléletet képviselt, amely a kihallgatási jegyzőkönyvek beható olvasása közben is tartható volt. Soldan „racionalista paradigmája” a felvilágosodás ideológiai örökségét és e mögött a lutheránus ortodoxia racionalista kritikáját is magába foglalta.

Soldantól függetlenül más ismert szerzők is foglalkoztak a témával, mint a stuttgarti jogász, Carl Georg von Wächter (1797-1880), aki a kínzásokkal és büntetőeljárásokkal, mint a boszorkányperек korszakának fő bűneivel foglalkozott.⁵³ A boszorkánytéma feldolgozásában – fiának, Oskar von Wächternek további feldolgozásában – kivüláglík, hogy Soldan *Geschichte der Hexenprozesse* című művének újabb kiadásai⁵⁴ azonnal példaadókká váltak számára. Természetesen nem úgy, mint a romantikusoknál, nem a „boszorkányok” képezték a történetírás tárgyát, hanem maguk a „boszorkányperек” mint, egy tévedésből vezetett felsőbbrendű hatalom gaztette is. Mint a „racionalista paradigma” fogalmi vezéreleme Soldan óta a tudományos archeológiánkban érvényesül a „boszorkányörület”, a „witch craze”, stb. fogalma. És Soldan „most már klasszikus-

⁵² Soldan, 1843. Előszó

⁵³ A jelentős, liberális büntetőjogtanár, a korai 19. század büntetőjogi reformjának kortársa, amikor először a boszorkányság, mint bűncselekmény megszüntetésre került, egy württembergi lutheránus hivatalnoksaládból származott – és apja kívánságára lutheránus teológusnak kellett volna lennie. Ugyanakkor Wächter Tübingenben jogot tanult és 1822-ben ott lett professzor. Mint az egyetem kancellárja 1835-ben a württembergi képviselőkamarának lett virilista szavazója, 1839 és 1845 között mind a hat évben a kamara elnökének választották. Wächter 1860 óta nemzeti tiszteletnek örvendett, mint lipcei egyetemi tanár és a német jogász egyesület elnöke. 1867-ben, mint szász képviselő, tagja lett az észak-német szövetség alkotmányozó birodalmi gyűlésnek (frakció nélkülüként). Wächter, 1970, 81-110., 279-331. o.

⁵⁴ Soldan: *Geschichte der Hexenprozesse aus den Quellen*. Stuttgart/Tübingen, 1843.; Soldan-Heppé: *Geschichte der Hexenprozesse*. Berlin, 1880.; Soldan-Heppé-Bauer: *Geschichte der Hexenprozesse*. Hanau, 1912. Ezt követően ezen utolsó átdolgozásnak több kiadása is megjelent, az utolsó 1987-ben.

nak számító racionális paradigmája”⁵⁵ hosszú életű lett. Egészen az 1970-es évekig figyelembe vették, hogy a boszorkányok ártatlan áldozatai voltak a felsőbbrendű boszorkányüldözésnek. A boszorkányságot imagiárius deliktumként határozták meg, a boszorkányperek pedig „büntetőeljárások bűncselekmények nélkül” voltak, ahogyan azt Gerhard Schormann vélte.⁵⁶ A nyilvánosság nagy része ma is így látja ezt.

A boszorkánykutatás és a német „kultúrharc”

Gerhard Schormann nézetei szerint a régi boszorkánykutatás egyetlen publikációja sem vonhatta ki magát a „kultúrharc” alól, ami 1871 és az első világháború között jelent meg.⁵⁷

Először az vetődhet fel, hogy a konfesszionális vita mindenekelőtt német jelenség volt. Nem hasonlítható össze Ausztriával annál kevésbé a volt római birodalom területén létrejött önálló államokkal vagy az Egyesült Államokkal. Ez a jelenség az aktuális okokból kifolyólag a következő három érveléssel lehet indokolni. Először is ebben az időpontban a tanulmányok java része teológusok által íródott, akik a konfesszionálisan szétszakadt Németországban az ilyen jellegű polémiában érdekeltek voltak. A konfesszionális vita táptalaja volt az 1869-ben IX. Pius pápa által kiadott pápai tévedhetetlenség dogmája is. Másodsor az eddigi német történetírás ténylegesen egyoldalú és túlnyomórészt protestánsok által meghatározott Német Birodalomban 1871 után politikai eszközzé vált. A vita során ezért a katolikus oldalról nemcsak szektai, hanem az emancipáció szükségyszerű folyamatára is vonatkozott. Harmadszor a konfesszionális polémia nem tévesztendő össze más világnézeti alapkérdésekkel, amelyek szintén vitattak. Liberális szerzők Amerikában, Németországban és Franciaországban az első világháború előtt a konfesszionális buzgóság problémájával foglalkoztak, teljesen függetlenül a hitvallásuktól.⁵⁸

1880-ban jelent meg újra Soldan *Geschichte der Hexenprozesse* című műve egy teljesen megváltozott szellemi környezetben, a kisméretű porosz hatalmi állam klímájában. Az erősen átdolgozott új kiadást Soldan veje, Heinrich Heppe (1820-1879)⁵⁹ dolgozta fel. Ez a feldolgozás szemben a felvilágosult-

⁵⁵ Behringer, 1994, 106. o.

⁵⁶ Schormann, Gerhard: *Hexenprozesse in Nordwestdeutschland*. Hildesheim, 1977. (Továbbiakban: Schormann, 1977.), 22. o.

⁵⁷ Schormann, 1977, 5. o.

⁵⁸ Schormann, 1977, 115. o.

⁵⁹ Akárcsak Soldan, lutheránus lelkészcsaládból származott és a marburgi evangélikus teológia professzora és lelkész volt, gazdag egyháztörténeti ismeretekkel. Posztumusz adta ki Soldan lánya, Henriette Heppe, Soldan *Geschichte der Hexenprozesse* című könyvének az átfogó átdolgozását, amelyet innentől, mint „Soldan-Heppe” kerültek idézésre.

liberális Vormärz idején megjelent első kiadással teljesen új hangvételű. Az egyoldalú konfesszionális beállítást helyezi a központba és ezzel implicite állást foglal a belső-német hatalmi harcban Bismarck birodalmi kancellár és a katolikus egyház között, a protestantizmus és a katolicizmus között, a poroszok és a katolikus dél között – ezek azok a témák, amelyekkel Soldan első kiadásában valójában kevésbé foglalkozott.⁶⁰

Egy ilyen állásfoglalás nem maradhatott ellentmondás nélkül. A fiatal katolikus publicista és későbbi pápai kamarás, Paul Maria Baumgarten (1860-1948) 1883-ban úgy jellemezte a boszorkánytémát, mint „a tendenciózus történetírás kedvenc tárgyát”, ahol is konfesszionális ellenfeleinek vigasságához egyidejűleg a boszorkányüldözéseknél elviekben jogalapot adott a visszaélésekre, amelyek az üldözéseknél a reneszánsz és a reformáció szellemi áramlataira írtak.⁶¹ Johannes Diefenbach (1832-1911)⁶² is azt kifogásolta az eddigi történetírásban Soldan óta, hogy a tagadhatatlan tendenciák a katolikus egyházat a bűnösség kérdésében a jogtalanság állapotába helyezi. Ezzel szemben Diefenbach ezt a „vallási egyoldalúságot” kívánta korrigálni és az „egyházat megvédeni”. Az akták és irodalmi anyagok tízéves tanulmányozása egészen 1886-ig arra az eredményre jutatta, hogy a boszorkánypererek „nem az egyház hibái, hanem az állami abszolútizmus hibájaként” keletkeztek, és ennek létrejötte jelentősen „az úgynevezett reformáció hibája” által váltak hangsúlyossá.⁶³ Összességében a „protestantizmus sokkal nagyobb részt vállalt a boszorkányörület elterjedésében és fenntartásában, mint a katolicizmus.”⁶⁴

Ezt a véleményt 1888-ban a „Wetzer und Welte's Kirchenlexikon” hátsbjain hozta nyilvánosságra. Diefenbach az eddig leginkább kompetens lexikon-cikkely szerint, ugyanakkor teljesen egyoldalú katolikus perspektívából a hibát a reformátusokra, a népre és az államra hárította.⁶⁵ Diefenbach fáradozásai „a katolikus egyház hibáinak elhárítása kapcsán és a borzalmak átkát a protestánsokra hárítani”,⁶⁶ természetesen a protestáns oldalról vitát eredményezett. A karlsruhei lelkész, Georg Längin⁶⁷ a metodikai gondolataival a katolikus történelem-szemlélet próbálkozásait csak úgy védhette ki, hogy az ellenreformációt

⁶⁰ Soldan, 1987. Előszó., Bizer, 1958, 112-127. o.

⁶¹ Baumgarten, 1883, 115-154. o.

⁶² Aki katolikus lelkész volt Braunbachban és Frankfurt am Mainban és Sachsenhausenben a német tartományi inspektor volt. Behringer, 1994, 107. o.

⁶³ Johannes Diefenbach: Hexenwahn vor und nach der Glaubensspaltung in Deutschland, Mainz, 1886. (Továbbiakban: Diefenbach, 1886.), Előszó

⁶⁴ Diefenbach, 1886, 351. o.

⁶⁵ Behringer, 1994, 107. o.

⁶⁶ Riezler, 1896, 4. o.

⁶⁷ Behringer, 1994, 107. o.

tette felelőssé a boszorkányüldözésekért.⁶⁸ Baumgarten és Diefenbach, mint elsők értékelték ki a gazdag prédikátor irodalmat, és hamarosan elterjesztették a „boszorkányörület”⁶⁹ fogalmát.⁷⁰ Azonban csak a megjelenési dátum szerint voltak az első katolikus vitázók Görres után, a valóságban csak követői voltak a jelentős küzdőnek⁷¹, például Johannes Janssennek (1829-1891),⁷² aki központi figurája volt a kultúrharc időszakában a katolikus történetírásnak.⁷³

Az uralkodó kisémet-porosz protestáns történetírást Janssen, aki Julius Fickerrel (1826-1902) Innsbruckban szoros kapcsolatban állt,⁷⁴ 1876 óta annak nyolckötetes *Geschichte des deutschen Volkes* című művével, amelyet több, mint húsz kiadásban a befolyásos gazdag katolikus németországi történészek készítettek el. A *Geschichte* utolsó kötete, amelyet Ludwig von Pastor dolgozott fel,⁷⁵ és ezért gyakran, mint „Janssen-Pastor” kerül idézésre, 1894-ben egy könyvterjedelmű fejezetet tartalmazott a boszorkánypererekről.

Ludwig von Pastor (1854-1928)⁷⁶ megalapozta munkáját, a monumentális művet a *Geschichte der Päpste* címűt, amely közvetlenül Ranke megfelelő művének ellentételezésére készült és kutatásai – az apologikus tendenciákkal szemben – a vatikáni archívum használata miatt egy új mértékre került. Pastor önéletrajzi írásai rámutatnak, hogy a „katolikus” történetírásnak döntő műveinek, például a Janssen *Geschichte des deutschen Volkes* és Pastor *Geschichte der Päpste* című művei. A kultúrharc befolyása alatt Ranke és iskolájának egyenértékű kiadványai voltak.⁷⁷ Természetesen ez a boszorkánypererek kényes témáját

⁶⁸ Delbrück, Hans: *Die historische Methode des Ultramontanismus*. Berlin, 1886, 369. o.

⁶⁹ „Hexenwahn”

⁷⁰ Diefenbach, Johannes: *Der Zauberglaube des 16. Jahrhunderts nach den Katechismen*. München, 1900. /Továbbiakban: Diefenbach, 1900.), VI. o.

⁷¹ Diefenbach, 1900, V. o.

⁷² Egy egyszerű körülmények közül származó, kosárfonó fia Xantenből, rézműves tanulmányainak megszűnése után, 1849-től Münsterben, Löwenben és Bonnban teológiát, majd történelmet tanult. 1853-ban, a bonni doktorálása után Münsterben habilitált 1854-ben és ugyanezen évben a Frankfurt am Maini gimnáziumban történelem professzor lett. Porosz barát magatartása a kultúrharc kitörésével véget ért. Mint a katolikus centumpárt tagja, 1875 óta Janssen a porosz képviselőházhoz tartozott.

⁷³ Baum, Wolfgang: Der Historiker Johannes Janssen. In: *Theologische Quartalsschrift* 152. 1972, 269-274. o.

⁷⁴ Behringer, 1994, 108. o.

⁷⁵ Oberkofler, Gerhard: *Die geschichtlichen Fächer an der Philosophischen Fakultät der Universität Innsbruck 1850-1945*. Innsbruck, 1969. (Továbbiakban: Oberkofler, 1969.), 1. köt. 89. o.

⁷⁶ Aachenben született, apja halála után, 1864-ban Aachenben a katolicizmusra áttért, Johannes Janssen tanítványa volt. Fémjelzi a bismarcki Németország klímáját, hogy Pastor Ausztriába kényszerült kivándorolni, löweni, bonni és berlini tanulmányai után, hogy mint történész dolgozhasson. Innsbruckban habilitált és professzúrát szerzett.

⁷⁷ Oberkofler, 1969., 1. köt. 31. o.

érintette. Ahogy már Diefenbachnál, úgy Janssen-Pastornál is a római jog recepciója, Martin Luther reformátos ördöghite és az „általános erkölcsi-vallásos elvadultság” a reformációval kapcsolatban állt, amely döntő ösztönzésévé vált a boszorkányüldözések elterjedésének.⁷⁸

Ennél a tudatos konfrontációnál nem kell csodálkozni, hogy Janssen *Geschichte des deutschen Volkes* című műve a történészek legnagyobb áramlatának harcát váltotta ki Németországban.⁷⁹ A polémia, amivel a „Ranke- reneszánsz” előharcosai, valamint a kisméretű porosz Luther életrajzíró, Max Lenz (1850-1932), aki a wilhelmi fejezet fő ideológusa (*Von Luther zu Bismarck, Die großen Mächte*),⁸⁰ meggyőzte ezért Janssent, arra a körülményre alapozva, hogy Janssen a kultúrtörténet kiemelésével metodikailag más utat járt be, mint a historizmus történetírói.⁸¹ Ugyanakkor nemcsak Janssen, hanem Pastor is éppenséggel félszemű maradt: A pápaság történetében az 1484-es boszorkány-bullával, a *Summis desiderantes affectibus*-szal, apológikus módon foglalkozott, ugyanakkor a német katolikus történetkutatás fejlődése során a kultúrharc időszakában megszerzett megerősített tartását „az ausztriai száműzetésben” is megtartotta.⁸²

Az aprólékos forrásmunka és apologetikus szemléletmód kombinációja meghatározta a „katolikus történetírás” további képviselőit, és azoknak termékeny kutatásai a mai napig nélkülözhetetlenek minden jobb munkához. A kölni jezsuita, Bernhard Duhr (1852-1930),⁸³ a *Die Rolle der Jesuiten in den deutschen Hexenprozessen*⁸⁴ című tanulmányával megnyitotta és kiegészítette az átfogó, könyvterjedelmű fejezetet a *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutschen Zunge* című művében. A kutatás új horizontját nyitotta meg, amelyben először tájékoztatást nyújtó éves jelentéseket és a jezsuita rend levelezéseit, mint forrásokat használt fel. Duhr gyakori hitvédelmi értékelései erős ellentmondást mutattak Sigmund Riezlerrel a jezsuita Paul Laymann (1575-1635) szerepéről.⁸⁵ A katolikus pap, Nikolaus Paulus (1853-1930) az elzászi

⁷⁸ Behringer, 1994, 108. o.

⁷⁹ Reppen, Konrad: Methoden- oder Richtungskämpfe in der deutschen Geschichtswissenschaft seit 1954? In: Reppen, Konrad: *Von der Reformation zur Gegenwart Beiträge zur Grundfragen der neuzeitlichen Geschichte*. Paderborn, 1988, 305. o.

⁸⁰ Bruch Rudiger von: *Historikerlexikon Von der Antik bis zum 20. Jahrhundert*. München, 1991. (Továbbiakban: Bruch, 1991.), 181. o.

⁸¹ Bruch, 1991, 157. o.

⁸² Pastor, Ludwig von: *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*. Freiburg, 1926, 312-314. o.

⁸³ Behringer, 1994, 108. o.

⁸⁴ Bernhard Duhr: *Die Stellung der Jesuiten in den deutschen Hexenprozessen*. Köln, 1900.

⁸⁵ Riezler, 1900, 244-256. o.

Krautergersheimből⁸⁶ kutatta Johannes Janssen kezdeményezésére, mint autodidakta, sok éven keresztül a müncheni könyvtárban a XVI. századi katolikus vitatott teológiát.⁸⁷ Számos feljegyzésében, amelyeket 1910-ben feldolgozott, és a *Hexenwahn und Hexenprozeß vornehmlich im 16. Jahrhundert* című összefoglaló munkájában közreadott, azzal foglalkozott, akárcsak Janssen és Diefenbach – és hasonló hitvédelmi tendenciákban – hogy milyen szerepet töltött be a protestantizmus helyzete a boszorkányperekben. Paulus ugyanakkor fogékony volt az érdekes témákra, például a „Die Rolle der frau in der Geschichte des Hexenwahns” című feljegyzése, az első nemi specifikuma volt a témának.⁸⁸ Emelítésre méltó mindenképpen, hogy a katolikus védelmező alapjában nem a racionális Soldan-paradigma megrendítését, hanem főként azt próbálták meg, hogy a katolicizmust a protestáns történészek által vallott tradicionális bűnös írásoktól mentesítsék.

⁸⁶ Behringer, 1994, 109. o.

⁸⁷ Jedin, Hubert: *Die Erforschung der kirlichen Reformationsgeschichte*. München, 1931, 23. o.

⁸⁸ Behringer, 1994, 109. o.